

3. SŁOWOTWÓRSTWO JĘZYKA POLSKIEGO

3.1. ZAGADNIENIA OGÓLNE

Słowotwórstwo (inaczej derywacja) to

- a) proces tworzenia lub wywodzenia słów pochodnych od innych, prostszych;
- b) dział nauki o języku zajmujący się opisem wyrazów pochodnych, bardziej złożonych formalnie i znaczeniowo.

3.1.1. PRZEDMIOT I ZAKRES SŁOWOTWÓRSTWA

Przedmiotem słowotwórstwa synchronicznego jest struktura już utworzonych słów; dąży ono do rekonstrukcji systemu reguł słowotwórczych (na wzór reguł gramatycznych). Oznacza to w praktyce, że np. za pomocą tego samego przyrostka tworzymy nazwy podobnego typu, np. oznaczające jakąś cechę: *cierpliwłość – bycie cierpliwym, wściekłość – bycie wściekłym*.

Słowotwórstwo synchroniczne koncentruje się na systemie językowym w danym momencie jego istnienia i analizuje relacje formalno-semantyczne między słownictwem istniejącym w tym czasie.

Zadanie 1. Proszę się zastanowić, czy wyrażenia takie jak *autostrada, nartostrada* to wyrazy złożone słowotwórczo (derywaty). Jak mają się do nich wyrażenia takie jak *ścieżka rowerowa* czy *tor saneczkowy*?

Derywaty słowotwórcze jako jednostki języka, a nie po prostu okazy tekstowe, „są magazynowane w naszej pamięci i w razie potrzeby wydobywane stamtąd w postaci gotowych etykiet nazwowych. W związku z tym, że nie musimy uciekać się każdorazowo do językowych reguł syntezy i analizy, [...] produkty słowotwórstwa łatwo tracą swoją przejrzystość, usamodzielniają się i upodabniają do znaków niepodzielnych” (Nagórko 1998: 157). Proces taki nazywamy w językoznawstwie *leksykalizacją*, np. *złodziej* – dawniej: ‘ktoś, kto dzieje (czyni) zło’; dziś: ‘ktoś, kto kradnie’; *księżyc* – dawniej: ‘syn księdza, pana’ / ‘książe’ / ‘syn pana Słońca, ciało niebieskie’; dziś tylko w znaczeniu ‘ciało niebieskie’.

W języku równie często jak leksykalizacja (zacieranie słowotwórczej złożoności wyrazów) następuje proces do niej odwrotny – *deleksykalizacja*. Np. *oportunista* to ‘ktoś, kto bez oporu przystosowuje się do zewnętrznych okoliczności w imię osiągnięcia łatwych korzyści’. Słowo to coraz częściej jest jednak używane jako synonim *nonkonformisty*, w znaczeniu ‘tego, kto stawia opór’¹⁸.

Zadanie 2. Proszę odpowiedzieć,

- co kiedyś mogły oznaczać słowa *żelazko*, *ręcznik*, *rzezimieszek*; czy ich dawne znaczenie ma coś wspólnego z tym, jak są rozumiane współcześnie;
- czy istnieją inne wyrazy, które współcześnie nie są odczuwane jako złożone słowotwórczo, choć pierwotnie nimi były? Proszę podać co najmniej dwa przykłady, opisać ich współczesne znaczenie i spróbować ustalić, co znaczyły kiedyś;
- opisać zjawisko deleksykalizacji. Proszę spróbować podać swój przykład.

Zadanie 3. Proszę rozważyć,

- czy reguły słowotwórcze (na wzór reguł gramatycznych, np. zasad odmiany przymiotników przez rodzaje) działają bezwyjątkowo? Aby to sprawdzić, proszę utworzyć rzeczowniki nazywające cechy od podanych niżej przymiotników. Własne odpowiedzi warto sprawdzić, porównując je np. z hasłami w *Uniwersalnym słowniku języka polskiego*.

- *bycie gorącym*
- *bycie chorym*
- *bycie leniwym*

¹⁸ Podobnie dzieje się w wypadku wyrazu *pasjonat*, który oznaczał kiedyś ‘człowieka skłonnego do wpadania w pasję; czyli łatwo wybuchającego gniewem’. Dziś używany jest także jako synonim *entuzjasty*, czyli ‘tego, kto opanowany jest jakąś pasją, ma wielkie zamiłowanie do czegoś’.

- b) Czasami wykorzystujemy też właściwości istniejących w języku przyrostków po to, aby przez analogię tworzyć nowe słowa, nazywające nowe rzeczy, czynności czy zjawiska związane chociażby z rozwojem technologii.

wysłać do kogoś depeşe zę znaczy tyle, co *d e p e s z o w a ć*, a
wysłać do kogoś mail to
wysłać do kogoś sms to

ktos, kto bywa często w klubie, może być nazwany *kl u b o w i c z e m*,
ktos, kto często bywa na forum internetowym, może być nazywany
.....

Zadanie 4. W ostatnich latach powstało wiele nowych wyrazów złożonych słotwórczo, jak choćby *bankomat*, *wpłatomat*, *logowanie* czy *komórka*. Proszę spróbować opisać znaczenie tych wyrazów i zastanowić się, czy zostały one już odnotowane przez słowniki współczesnego języka polskiego oraz kto najchętniej się nimi posługuje.

- *bankomat*
- *wpłatomat*.....
- *logowanie*
- *komórka*

Proszę zastanowić się, czy wyrazy te mają szansę wejść na stałe do języka polskiego, czy też wyjdą z mody i przestaną być używane; od czego zależy to, że niektóre *neologizmy* (wyrazy nowo utworzone) lub *okazjonalizmy* (wyrazy tworzone *ad hoc*, na potrzeby chwili) utrwalają się w pamięci użytkowników i wchodzą do języka na stałe, a inne nie.

Złożoność słotwórczą wyrazów (synchroniczną, czy diachroniczną) trzeba odróżnić od tzw. etymologii ludowej. O tym ostatnim zjawisku możemy mówić wtedy, gdy próbuje się powiązać znaczenie jednego słowa z innym w sposób, który nie znajduje żadnego potwierdzenia w rzeczywistości. Dotyczy to szczególnie często pochodzenia nazw własnych, np. nazw miejscowości, jak *Częstochowa*¹⁹. W etymologii ludowej jest to miasto, które często się chowa (z powodu nierówności terenu) przed oczami tego, kto się do niego zbliża. W rzeczywistości nazwa ta pochodzi najprawdopodobniej od imienia jego właściciela, niejakiego *Częstocha*. Za inny przykład może posłużyć przymiotnik *paniczny* (zwłaszcza w połączeniu *paniczny strach*), interpretowany jako strach, który obleciał panicza. Tymczasem przymiotnik *paniczny* jest wyrazem utworzonym od rzeczownika *panika*.

¹⁹ O pochodzeniu nazw własnych w języku polskim napisał w przystępny i ciekawy sposób Stanisław Rospond w *Mówią nazwy*, Warszawa 1976.

Zjawiskiem znajdującym się na granicy słowotwórstwa i etymologii (ludowej bądź umotywowanej) są wyrazy tworzone od innych na zasadzie asocjacji, czyli skojarzeń. Na przykład *głuszec* – ptak, który staje się *głuchy* w czasie godów.

Zadanie 5. Poniższe wyrazy zostały utworzone na zasadzie asocjacji. Proszę spróbować opisać ich znaczenie analogicznie do przykładu z *głuszcem*.

1. *pasibrzuch* –
2. *liczykrupa* –
3. *powsinoga* –
4. *rączki i ucha (garnków)* –
5. *głowica (w samochodzie)* –